

СУЧАСНИЙ СТАН ТА ПЕРСПЕКТИВИ ІНТРОДУКЦІЇ ДЕРЕВНИХ РОСЛИН В УКРАЇНІ

В. Т. Харчишин

Державна агроекологічна академія України, м. Житомир

Наведено історичні відомості та підсумки інтродукції деревних рослин в Україні. Висвітлено значення та перспективи інтродукції як найважливішого фактора збагачення рослинного різноманіття.

Зберегти навколишнє середовище, примножити щедрість і красу природи – найгостріші проблеми сучасності. Важлива роль у вирішенні цієї проблеми належить інтродукції.

У широкому розумінні інтродукція – це цілеспрямована діяльність людства щодо впровадження в культуру або в природну флору рослин з інших регіонів, які раніше в цьому природно-історичному районі не вирощувались. Інтродукція рослин є одним з найважливіших видів людської діяльності. Розрізняють первинну інтродукцію, коли в культуру залучається дикий вид з характерними йому якостями, і вторинну, коли залучається культивар. Повторне введення в культуру будь-яких представників виду, які уже тут зростали і за певного збігу

обставин випали, називають реінтродукцією, а входження інтродуцента в природні ценози – натуралізацією. Інтродукція зародилась у практичній діяльності людини і пройшла складний шлях становлення – від стихійного, первісного використання та вирощування дикорослих рослин до цілеспрямованого освоєння та використання природних ресурсів і наукового прогнозування їх відтворення. Саме інтродукція рослин, як процес залучення величезного асортименту рослин в культуру, відіграє надзвичайно важливу роль у науковому і економічному розвитку суспільства. Впровадження високопродуктивних сільськогосподарських культур – картоплі, пшениці, рису, великої кількості овочевих та плодкових рослин – створення славетних парків, дендрозаповідників, скверів – все це відбувалося і продовжується шляхом інтродукції. В сучасному сільському і лісовому господарстві, фармацевтичній промисловості, при озелененні міст і селищ ведеться постійний пошук, впроваджуються нові види, форми і сорти рослин. Інтродукція істотним чином впливає на стійку рівновагу в системі “людина-довкілля”, нормальне існування сучасної цивілізації та її сталий розвиток у майбутньому. Вона має давню історію, є атрибутивною, тобто органічною складовою людського життя з часів його виникнення.

Мета нашої роботи – узагальнити досвід інтродукції деревних рослин в Україні, висвітлити її значення, перспективи та екологічну доцільність.

Інтродукція деревних рослин на території сучасної України бере початок з Трипілля. Слива домашня (*Prunus domestica* L.) та абрикос звичайний (*Armeniaca vulgaris* Lam.), що природно на цій території ніколи не росли, сьогодні є чи не найбільш поширеними плодovими рослинами цього регіону. Насіння цих рослин знайдено в культурних шарах трипільської культури, яка існувала на території України близько 6 тис. років тому.

У другій половині I тис. до н.е. з початком грецької колонізації Північного Причорномор'я та Південного берега Криму тут з'явилися завезені колоністами виноград справжній (*Vitis vinifera* L.), лавр благородний (*Laurus nobilis* L.), кипарис вічнозелений (*Cupressus sempervirens* L.), а на початку нашої ери – смоківниця звичайна (*Ficus carica* L.), маслина європейська (*Olea europaea*), персик звичайний (*Persica vulgaris* Mill.), мигдаль звичайний (*Amygdalus communis* L.), горіх грецький (*Juglans regia* L.).

У X ст. н.е., уже за часів Київської Русі, у лісостепову частину України завезено та впроваджено в культуру виноград справжній, шовковицю білу (*Morus alba* L.), вишню звичайну (*Cerasus vulgaris* Mill.), горіх грецький.

Значних масштабів набула інтродукція деревних рослин в XVII-XVIII ст. завдяки будівництву в Україні ландшафтних парків та створенню ботанічних садів на початку XIX ст., у яких культивувалось багато видів і форм дерев і кущів з інших країв. Саме вони відіграли видатну роль у поширенні в культурі нових деревних рослин у своїх регіонах, і надалі залишаються осередками культури чужоземних видів дерев і кущів, бо мають значне число маточників цих видів у своїх насадженнях. З парків та ботанічних садів більшість екзотичних деревних рослин поширювала у навколишні райони, а з часом – і по всій Україні.

З розвитком садово-паркового мистецтва у другій половині XIX ст. з'явилася тенденція до створення умов для формування системи садово-паркових територій в урбанізованому просторі міста. Як і раніше, основним паркоутворюючим елементом залишається рідна природа та її просторово-композиційні романтичні риси. Сади і парки збагачуються за рахунок дбайливого пошуку цінних рослинних форм, як вітчизняних, так і екзотів. Формування паркового фітоценозу проводиться і на декоративно-художній основі, і з урахуванням фітоценотичного і екологічного підходів. Природа залишається могутньою силою, що викликає пошану, віру, сприяє корисним умовам життя, збільшує сили людини. Перевага віддається породам найбільш цінним, рідкісним, але стійким в місцевих умовах з точки зору їх подальшої виробничої інтродукції. Найбільш цінні з них знайшли широке використання у різних галузях народного господарства України – тополя пірамідальна (*Populus pyramidalis* Rozier), гіркокаштан звичайний (*Aesculus hippocastanum* L.), робінія звичайна (*Robinia pseudoacacia* L.), клени ясенелистий (*Acer nogundo* L.) та цукристий (*A. saccharinum* L.), маслинка вузьколиста (*Elaeagnus angustifolia* L.), жимолость татарська (*Lonicera tatarica* L.), липи широколиста (*Tilia platyphyllos* Scop.) та срібляста (*T. tomentosa* Moench.), бузки звичайний (*Syringa vulgaris* L.) та східнокарпатський (*S. josikaea* Jacq. f.) з чисельними сортами, садовий жасмин (*Philadelphus coronarius* L.), ялина колюча (*Picea pungens* Michx.), туя західна (*Thuja occidentalis* L.), яловець козачий (*Juniperus sabina* L.), троянда (*Rosa*

sp.) тощо. Вони стали загальновідомі і міцно зайняли вагоме місце в культурному ландшафті України.

Історія введення інтродукованих деревних порід у лісові насадження нараховує більше 200 років. За цей час апробовано сотні деревних і чагарникових інтродуцентів. У лісах України широко культивуються в лісових культурах модрина сибірська (*Larix sibirica* Ledeb.), європейська (*L. decidua* Mill.), японська (*L. leptolepis* Govd.), ялина європейська (*Picea abies* (L.) Karst.), сосна кримська (*Pinus pallasiana* D. Don), псевдотсуга Мензиса (*Pseudotsuga menziesii* (Mirb) Franco), явір (*Acer pseudoplatanus* L.), бархат амурський (*Phellodendron amurense* Rupr.), горіх чорний (*Juglans nigra* L.), карагана деревовидна (*Caragana arborescens* Lam.) та інші.

Інтродукція багатьох малопоширених плодових рослин пов'язана з першими монастирськими садами (XI ст.), які мали утилітарне значення. Звідси садівництво розповсюдилось в монастирські вотчини, князівські садиби (до XVIII ст.), пізніше у дендропарки. В них значно розширився асортимент деревних, чагарникових та квітникових рослин. Протягом багатьох століть вони мали практичний господарський та розважально-декоративний напрями. Саме їм ми зобов'язані збереженням багатьох форм плодових екзотів, завдяки чому у плодових садах України вже давно культивують абрикос звичайний (*Armeniaca vulgaris* Lam.), вишню звичайну (*Cerasus vulgaris* Mill), сливу домашню (*Prunus domestica* L.), персик звичайний (*Persica vulgaris* L.), виноград справжній (*Vitis vinifera* L.), горіх грецький (*Juglans regia* L.), шовковицю білу (*Morus alba* L.), айву довгасту (*Cydonia oblonga* Mill.), дерен справжній (*Cornus mas* L.), а віднедавна - лимонник китайський (*Schisandra chinensis* (Turcz.) Bail.), актинідії коломикта (*Actinidia kolomicta* (Rupr.) Maxim.) та гостру (*A. arguta* Planch.), хеномелес японський (*Chaenomeles japonica* (Thunb.) Lindl.) тощо.

Генофонд інтродукованих в Україні голонасінних і покритонасінних деревних рослин становить 2491 вид та 715 форм дерев, кущів і ліан - всього 3206 видових і внутрішньовидових таксонів, що у 6 разів більше числа видів природної дендрофлори [8]. Вони належать до 2 відділів, 5 класів, 63 порядків, 117 родин та 362 родів. Ці численні зібрання видів і форм деревних рослин зосереджені в 25 ботанічних садах, 16 дендрологічних парках та у дендраріях вузів і державних лісництв.

Найбільші колекції деревних рослин зосереджені в дендрологічних колекціях Національного ботанічного саду ім. М.М. Гришка НАН України, Державного Нікітського ботанічного саду УААН, Ботанічного саду ім. акад. О.В. Фоміна Київського Національного університету імені Тараса Шевченка, дендрологічних парках "Олександрія", "Софіївка", "Тростянець". Дендрологічні колекції у кожній з цих наукових установ нараховують понад 1000 видів, у більшості ботанічних садів вони не перевищують 500 видів у кожному.

Як відзначалося уже вище, генофонд інтродукованих в Україні деревних рослин у 6 разів більший числа видів природної дендрофлори, тобто природна дендрофлора нараховує близько 500 видів: дерев – 130, кущів – 156, напівкущів та ліан – 218 видів. Половина з них бере участь в утворенні лісових ценозів на площі 8,6 млн. га. У складі дендрофлори України 186 ендемів, 220 видів, спільних з Кавказом, 103 види – із Західним Сибіром, 90 – із Середньою Азією, 70 – із Східним Сибіром, по 34 спільні з Арктикою і Далеким Сходом. Найбагатша дендрофлора Криму – 275 видів - та Карпат – 244 види, а найбідніша Полісся – 151 вид. Отже, сучасна дендрофлора України складається з 2995 видів. Терміном "сучасна дендрофлора" ми позначаємо всю сукупність видів деревних рослин – як дикорослих, так і інтродукованих - що культивуються в Україні. Становлення дендрофлори і лісової рослинності України відбувалося протягом багатьох геологічних періодів шляхом природного добору більш стійких особин, видів, родів, які давали нові форми, здатні трансформуватися і вижити в умовах катаклізмів, що відбувалися на нашій планеті.

За підрахунками відомого в Україні дендролога професора М.А. Кохна (Національний ботанічний сад ім. М.М. Гришка НАН України), із 70.000 видів деревних рослин 23 тис. видів росте у помірних зонах обох півкуль світу. Із цього числа близько 16 тис. видів – це напівкущі, кущики та напівкущики, які, в переважній більшості, на даний час не становлять інтересу для культури. Залишається близько 8 тис. цікавих для культури видів дерев і кущів. Коли від цієї кількості відняти ті 2995 видів, що нині складають сучасну дендрофлору України, то матимемо близько 5 тис. видів так званого інтродукційного резерву, тобто потенційно придатних для інтродукції в Україні дерев і кущів. Переважна більшість – це

види із Східної Азії (приблизно 2/3), близько 1/3 - із Північної Америки, решта – із Середземномор'я.

Постає логічне запитання – багато це чи ні? Безперечно, дуже багато. Якщо прийняти до уваги той факт, що за 200-річну історію введення інтродукованих видів у лісові насадження їх кількість не перевищує 100 видів, а в наш час протягом одного десятиліття у більш-менш масову культуру впроваджується в середньому 5 видів чи форм деревних рослин, то стає зрозумілим, що наступним поколінням фахівців вистачить роботи з впровадження випробуваних у первинній культурі інтродуцентів на кілька століть. До цього слід зауважити, що інтродукція рослин не може мати однобічну оцінку при підході з різних позицій. Один і той же факт успішної інтродукції може розглядатися і як збагачення, і як біологічне забруднення. Інвазійні процеси мають бути зорієнтовані насамперед на підтримку стійкості екосистем і популяцій через максимальне збереження біорізноманіття. До того ж будь-яка рослина у процесі своєї життєдіяльності не тільки зазнає впливу умов середовища, у якому зростає, але й, у свою чергу, здійснює зворотний вплив на ці умови. Тільки час, витрачений інтродуцентом на проходження природного добору в нових умовах існування, може поставити остаточну крапку щодо його пристосованості до місцевих кліматичних і ґрунтово-гідрологічних умов, патогенних грибів і шкідників. Тобто, в системі середовище – рослина існують як прямі, так і зворотні зв'язки.

Поверхнева оцінка не дозволяє пізнати рослинне різноманіття в повній мірі з наступним випробуванням та використанням. До того ж зовнішнє враження не дає повної уяви про суму позитивних чи негативних якостей, оскільки потенціальна продуктивність рослинного організму не вивчена. Саме тут знову постає питання: чи слід усі види деревних рослин, або, як ми уже називали, “інтродукційний резерв”, випробовувати сьогодні чи найближчим часом в Україні?

На нашу думку, подальшу інтродукцію нових видів слід проводити на основі всебічних досліджень з урахуванням досвіду інтродукції і культури видів деревних рослин за межами України у схожих ґрунтово-кліматичних умовах, позитивних і негативних проявів, економічної та екологічної доцільності. Необхідною складовою частиною таких досліджень залишається інтродукційне прогнозування. Прогнозування – це та частина діяльності людини, яка передує плануванню та призначена підготувати вихідні дані для розробки планів. Наукове прогнозування не тільки гарантує успіх інтродукційної роботи, але й виключає необхідність багатьох безнадійних спроб, що пов'язаних із значними матеріальними та моральними збитками. Комплексне вживання запропонованих заходів сприятиме новому мисленню і новим формам господарювання, збагаченню якісного та видового складу деревних рослин України.